

ISSN:3049-2017

IJMH 2025; 2(5): 149-151

© 2025 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 15-10-2025

Accepted: 27-10-2025

Publish : 28-10-2025

ऋतुपर्णा गायेन

शोधच्छात्रा, अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति

पुरुषार्थचतुष्टये धर्मस्य विवेचनम्**ऋतुपर्णा गायेन****शोधसारः(Abtract) –**

धर्मस्य प्रथमसिद्धान्तः पुरुषार्थोऽस्ति, यतः सः एव मानवस्वभावं जनयति। अयं शब्दः धर्मार्थे संकीर्णः नास्ति किन्तु व्यापकार्थे प्रयुक्तः। मानवजीवनस्य सन्दर्भे धर्मः मौलिकः नियमोऽस्ति यः सामाजिकानुभवात् विकसितः भवति। यस्योद्देश्यः समग्रसमाजस्य व्यवस्थापनं भवति, धर्मः धारणकरणार्थे प्रयुज्यते।

धर्मः जीवनस्य जगतः च अस्तित्वस्य कारणमस्ति। मनुष्यस्य कृते धर्मोदयस्य अर्थः - धनं, यशः, राज्यम् इत्यादि भौतिकप्रगतिः। निःश्रेयस्करः - धर्मः वेदशिक्षणं, तपस्वीजीवनं, सर्वेषु इन्द्रियाणां नियन्त्रणं, मोक्षस्य च आत्मनिरीक्षणम् अर्थात् सर्वबन्धनशोकात् मुक्तिं प्राप्तुं पारलौकिकप्रगतेः आधारः भवति।

अधुना प्रश्नः उत्पद्यते यत् धर्मः किं कथ्यते? कस्यचित् शब्दस्य वास्तविकोऽर्थः तस्य भाषायाः व्याकरणस्य च माध्यमेन ज्ञातुं शक्यते। संस्कृतभाषायाः व्याकरणानुसारं 'धि -धारणे' (क्रियापदम्) मूलतः धर्मशब्दस्य निर्माणं भवति। यस्यार्थोऽस्ति यत् महर्षिदयानन्दस्य भाष्ये महर्षिपणिन्याः उणादिकोषभाष्ये व्याख्या कृतास्ति यथा निम्नलिखितम् - 'धियत् सुखप्राप्यते सेव्यते सः धर्मः, पक्षपातरहितो न्यायः सत्याचारो वा'¹। अर्थात् यत् नियमोऽस्ति, सः नियमः सर्वोच्चसुखस्य दर्शनं प्रति नेति। निष्पक्षत्वं न्यायं कृत्वा सत्याभ्यासः धर्मोच्यते।

भारतीयऋषिभिः बहुधा धर्माणां व्याख्यानं कृतमस्ति। सर्वप्राचीनतमपुस्तके ऋग्वेदे (७/५६/१२) उल्लिखितमस्ति यत् - 'ऋतेन सत्यमृतसाप आयन्'²। ये ऋत् अर्थात् व्रतोऽनुसरन्ति ते आचरणद्वारा सत्यं अर्थात् धर्मं जानन्ति। UNESCO-संशोधनस्यानुसारं ऋग्वेदे धर्मशब्दस्य संज्ञाविशेषणरूपेण ५६ वारं प्रयुक्तः। यजुर्वेदे (३१/१६) लिखितमस्ति यत् 'यज्ञेन् यज्ञमयजन्त देवास्तानी धर्मनि प्रथमोऽन्यासन्'³। अर्थात् पुरुषः सत्यज्ञानप्रज्ञायुक्तेन यज्ञतपः जीवनेन दानार्थं विवेकेन अरागेण च यः प्रयत्नः करोति, सः एव प्रथमधर्मः। एतेषां विचाराणां समर्थने अथर्ववेदे लिखितमस्ति यत् 'पृथिवी धर्मणा धृता' इत्यस्य अर्थः पृथिवी केवलं धर्मेण पालितास्ति तथा च धर्मशब्दस्यार्थः सत्यस्य अनुसरणं भवति। अतएव अथर्ववेदे (१४/१/१) उक्तम् - 'सत्येनोत्तमिता भूमिः'⁴ सत्यस्याश्रये स्थिता पृथिवी इत्यर्थः। धर्मं विना मानवजीवनं कल्पयितुं न शक्यते। धर्माभ्यासः केवलं मनुष्याणां कृतैव। यथा गोपथब्रह्मणे (२/२/१३) लिखितमस्ति यत् 'धर्मो मनुष्यः'⁵ इत्यर्थः - धर्मनियमः मनुष्यायैव। तैत्तिरीयसंहितायां (३/९/१६/२) लिखितमस्ति यत् 'धर्मो वा अधिपतिः'⁶ इति। धर्मं मानवजीवनस्य संचालकोऽस्ति। शतपथब्रह्मणे (१४/४/२/२६) इत्यस्मिन् लिखितमस्ति यत् 'यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्, तस्मात् सत्यं वदन्तमोर्धुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीति'⁷। अर्थात् यः कोऽपि धर्मः, सः सत्यम्, अतएव सत्यं वदन् पुरुषः केवलं धर्मं वदति, धर्मं वदन् व्यक्तिः केवलं सत्यं वदति। सत्यं धर्मः, धर्मः सत्य इति यावत्। जैमिनीयब्राह्मणे (३/२३१) लिखितमस्ति यत् 'श्रीर्वैः धर्मः राज्यं वै धर्मः'⁸ इति। अर्थात् परिश्रमेण धनमर्जनं धर्मः, संगठितरूपेण राज्यस्य संचालनञ्च धर्मः।

महर्षिमनुः मनुस्मृति (१/१०८) इति पुस्तके धर्मस्य महत्त्वं दर्शयते 'आचारः परमो धर्मः'⁹ अर्थात् आचरणपरमधर्मः इति लिखति। 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्'¹⁰ (मनु - १/१२५)। वेदाः सन्ति the religious book of the entire universe. भगवान् महादेवस्य उपर्युक्तवाक्यानुसारं 'अर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो

Correspondence:**ऋतुपर्णा गायेन**

शोधच्छात्रा, अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति

जिह्वा उच्चते¹¹ (म.भा. अनुशासनपर्व, दानधर्म पर्व, १४२/३०) अर्थात् सरलता सौम्यता च एकमात्रः धर्मः। कुटिलता च केवलमधर्मम्। पितामहभीष्मस्य मते –

प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।

यः स्यात् प्रभवसंयुक्तः सः धर्म इति निश्चयः॥¹²

(म.भा. शा.प. १०९/१०)

सर्वेषां प्राणिनां उत्थानाय प्रगतेः च धर्मः विहितः इत्यर्थः। सर्वेषां प्राणिनां विकासः प्रगतिः वा यस्मिन् नियमे अन्तर्भवति सः धर्मः।

धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृता प्रजा।

यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥¹³

(म.भा. १०९/११)

अर्थात् सर्वप्राणिनां पोषणं च यस्य नियमस्य सामर्थ्यं वर्तते सः धर्मः इति।

अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।

यः स्यादहिंसा सम्पूक्तः सः धर्मः इति निश्चयः॥¹⁴

(म.भा. १०९/१२)

सर्वप्राणिनां रक्षणार्थं यानि उपायानि कर्माणि च कर्तव्यानि इत्यर्थः स धर्मः।

धर्मः गुणस्य मूर्तरूपमस्ति। धर्माः विविधाः सन्ति। अस्य अनेकाः आध्यात्मिकाः, व्यावहारिकाः, सामाजिकाः, व्यक्तिगताः च पक्षाः सन्ति। धर्मः व्यक्तिगतजीवनस्य सामाजिकजीवनस्य च कार्याणि चतुर्विभागेषु विभजति। व्यक्तिगतजीवनस्य आधारः आश्रमेव, जीवनस्य प्रथमः भागः ब्रह्मचर्याश्रममस्ति। अस्य आश्रमस्य कार्यमस्ति यत् बाल्यकाले शारीरिकप्रगत्या सह मनुष्यः परिवारात्, समाजात्, विद्यालयात्, स्वस्य जीवनानुभवात्, स्वभावात् च ज्ञानं प्राप्य बलवान् भवेत् सद् आचरणम्, अनुशासनम्, संयमम्, तपस्या च माध्यमेन। प्रयत्नद्वारा जीवनस्य यथार्थरूपं विकासं परिष्कारं च कुर्वन्तु।

युगस्य द्वितीयः भागः गृहस्थाश्रमम् इति कथ्यते, अस्मिन् आश्रमे स्वस्य सुस्वास्थ्यस्य शुद्धज्ञानस्य च आधारेण पुरुषः पत्नीं, सन्तानं, धनं, यशः, वैभवं, राज्यम् इत्यादयः प्राप्नोति। महाभारतस्य मते गृहस्थगृहे निवसन् यः धन-यशः, सन्तान-प्राप्त्यर्थं प्रयत्नः न करोति सः अपराधी भवति। आचार्य चाणक्यस्य मते दारिद्र्यता अक्षरशः नरकं भवति। निर्धन-अशिक्षित-कुटुम्बे जन्म न अपराधः, किन्तु दरिद्र-अशिक्षित-मृत्युः पृथिव्यां घोरतमः अपराधः इति निष्कर्षः।

वयसः तृतीयभागं वनप्रस्थाश्रमम् इति कथ्यते। अस्मिन् अवस्थायां पुरुषः गृहस्थाश्रमे स्वस्य नष्टं शारीरिकं मानसिकं च बलं पुनः प्राप्तुं प्रयत्नाः करणीयाः, स्वस्य कार्यस्य उत्तरदायित्वं च स्वस्य उत्तराधिकारिणं समर्प्य स्वज्ञानेन अनुभवेन च मार्गदर्शनं कुर्यात् येन सः उत्तरदायी, कर्तव्यनिष्ठः, न्यायपूर्णः, अनुशासितः च स्थापयितुं शक्नोति जीवनशैली। एतेन सह सामाजिकवैश्विकप्राकृतिक-कल्याणकार्येषु स्वक्षमतानुसारं सहभागिता सुनिश्चितं कुर्वन्तु।

युगस्य चतुर्थभागः सन्यासाश्रम इति कथ्यते। अस्मिन् अवस्थायां धन-यशः-कुटुम्ब-समाज-प्रति सर्वान् आसक्तिं सर्वथा परित्यज्य, आसक्ति-द्वेष-विहीनः भूत्वा दानजीवनं यापयन् सः आत्मसाक्षात्कारे ईश्वरचिन्तने च निमग्नोऽभवत्।

तथा धर्मः पुरुषस्य सामाजिकजीवनं चतुर्धा वितरति यदा सः अज्ञानं दूरीकर्तुं प्रयत्नः करोति तदा सः ब्राह्मणः भवति। परन्तु यदा अन्यायस्य विरोधं कृत्वा तत् दूरीकर्तुं प्रयत्नते तदा सः क्षत्रियः अस्ति। परन्तु यदा सः अन्न-धन-सम्पदां-अभावं दूरीकर्तुं प्रबल-प्रयत्नम् करोति तदा सः वैश्यः भवति तथा च यदा कश्चन व्यक्तिः अज्ञान-अन्याय-अल्पता-कारणे योगदानं ददाति तदा सः शूद्रः भवति।

शूद्रः तपस्वी आदरणीयः। यजुर्वेदे उल्लिखितः 'तपसे शूद्रम्' इत्यत्र यथा लिखितमस्ति तथा अत्र महत्त्वपूर्णं यत् वर्णव्यवस्था जाति-आधारितः नास्ति यथा स्कन्धपुराणे इदम् उक्तं यथा - 'जन्मान् जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते'। अर्थात् सर्वे मनुष्याः जन्मतः शूद्राः सन्ति किन्तु संस्कारः, तपः, संयमः, अनुशासनम् इत्यादिभ्यः ते श्रेष्ठाः भवन्ति अर्थात् वैश्यः, क्षत्रियः, ब्राह्मणम् च। एतस्य विचारस्य समर्थनं कृत्वा महर्षिः व्यासः लिखति महाभारते यत् -

यस्तु शुद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः।

तं ब्राह्मणमहं मन्ये व्रतेन हि भवद् द्विजः॥¹⁵

(महावनपर्व अ 216/14)

अर्थात् यः शूद्रत्वेऽपि सदा आत्मसंयमसत्यधर्मानुसरणार्थं सज्जः भवति, तं ब्राह्मणं मन्ये यतो मनुष्यः स्वबलात् द्विजः आचरणम् इत्यर्थः श्रेष्ठः अस्ति।

वर्णव्यवस्थायाः गुणकर्माधारेण चयनिता यथा भगवान् श्रीकृष्णः श्रीमद्भगवद्गीतायां वदति यत् 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः'¹⁶ (गीता 4/3) अर्थात् सामाजिकसन्तुलनस्य नियमपालनस्य च जातिव्यवस्था उत्तमव्यवस्था अस्ति, परन्तु पुण्यकर्मसामर्थ्ययोः आधारेण एव तस्याः निर्धारणं कर्तव्यम्। तथैव महर्षि मनुः गुणसामर्थ्यमाश्रित्य वर्णं परिभाषयति। जातिः आधारितसामाजिकव्यवस्थां महर्षिः मनुः न स्वीकारोति। महर्षिः मनुः मनुस्मृत्यां लिखति -

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम्।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्वस्यैव च।¹⁷

अर्थात् शूद्रः ब्राह्मणः, ब्राह्मणः शूद्रः भवति अर्थात् यदि ब्राह्मणः गुणकर्मानुसारं भवति तर्हि सः ब्राह्मणः एव तिष्ठति तथा च ब्राह्मणः यः क्षत्रियवैश्यशूद्रगुणकर्मयुक्तः तदा भवति क्षत्रियः वैश्यः शूद्रश्च भवति। तथा च यदि शूद्रः अन्नः गुणहीनः सन् शूद्रः एव तिष्ठति, परन्तु यस्य सद्गुणाः ज्ञानानि च सन्ति सः योग्यः ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः च भवति। तथा क्षत्रियस्य वैश्यस्य च गुणाः तेषां कर्ममाश्रिताः। ज्ञातव्यं यत् वैदिकधर्मः जातिवादस्य समर्थनं न करोति, सर्वान् मानवान् एकजातीयान् मन्यते। ऋग्वेदे उक्तं यत् एकमेव मानवजातिः अर्थात् 'एकमेव मनुष्यः जातिः' अस्ति। एतत् आदर्शवाक्यं आत्मसातवान् महर्षिगौतमः स्वस्य न्यायशास्त्रे लिखितवान् यत् 'समाना प्रसवात्मिका जातिः' इत्यस्यार्थोऽस्ति यत् समानमानवानां जातिः अस्ति। पुरुषस्य स्त्रीणां च संयोगेन यत् बालकं जनयति तस्य गोसिंहमानवादिजातिः भवति।

चतुर्णाम् आश्रमचतुर्वर्णानां मूलसिद्धान्तः पुरुषार्थ एव। पुरुषार्थे कामः समस्तसृष्टेः आधारः। तस्य प्राप्ति-सञ्चय-प्रवृत्तिः मानव-स्थिति-समृद्धि-

इच्छायाः कारणात् अस्ति। परमधर्मः मनुष्यस्य स्वभावः मोक्षः च तस्य उपसंहारः। एतत् लक्ष्यं प्राप्तुं निःस्वार्थः आत्मा मनुष्यं पुनः स्वस्य यथार्थस्वभावं प्रति नेति। अयं संसारः मानवजीवनस्य भौतिक-आध्यात्मिक-प्रगतेः आधारः अस्ति। अत एव तस्य स्वदेशे राष्ट्रे च अपारः प्रेम वर्तते, तस्य कृते एषः राष्ट्रधर्मोऽस्ति तथा च सः मन्यते यत् अस्माकं सर्वतोमुखप्रगतेः मार्गः केवलं राष्ट्रधर्ममार्गेण एव प्रशस्तः भविष्यति।

प्रयासस्य विचारः सम्पूर्णमानवजीवनस्य दर्शनमस्ति। अस्मात् दृष्ट्या प्रयत्नस्य विचारधारायां मुख्यतया त्रयः सिद्धान्ताः सन्ति। १. मानवजीवनं यथारूपं पर्याप्तं नास्ति। यस्मिन् रूपे भवितुमर्हति इति विचारः प्रयत्नेन विकसितः भवति। २. पुरुषार्थः जीवनस्य समग्रदर्शनमस्ति तथा च अस्मिन् शारीरिक-मानसिक-भावनात्मक-सामाजिक-आध्यात्मिक-जीवनस्य सर्वे पक्षाः समाविष्टाः सन्ति। सर्वोच्चावस्था समग्रपद्धत्या एव प्राप्तुं शक्यते। ३. पुरुषार्थः मानवसंस्कारद्वारा प्राप्तः लक्ष्योऽस्ति। एतत् साध्यितुं शारीरिकं मानसिकं च सर्वविधं तपस्यं आवश्यकं भवति, तेषां विशेषः मनुष्यस्य नियतप्रयत्नेनैव भवति।

मानवधर्मस्य विशेषः सुखसमृद्धिः, आत्मनिर्भरता, शान्तिः, ईश्वरीयतां च प्राप्तुं भवति। मानवजीवनस्य स्तरं वर्धयितुं प्रयत्नानाम् आधारः धर्मोऽस्ति। धर्माभ्यासे अर्थः कामः च सहायकभूमिकां निर्वहन्ति। धर्मेन, धनेन, कार्येण एव मानवजीवनं सुखी, आत्मनिर्भरं, शान्तिं, समृद्धिं च प्राप्नोति। धर्मः अर्थः कामः च सिद्धिं प्राप्यैव मनुष्यः दिव्यतत्त्वचिन्तनार्थं समर्थः भवति। तदा एव मोक्षं निर्वाणं वा लभते।

निष्कर्षोऽस्ति यत् भारतीयमानवजीवनं सक्रियमुद्यमशीलं च कर्तुं निर्देशं ददति। इदं ऋग्वेदे लिखितमस्ति यत् - 'इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तम्'¹⁸ अर्थात् भगवान् तथा विद्वांसः सद्गुणिनः परिश्रमिणः जनाः इवा 'न स्वप्राय स्पृहन्ति' ये निद्राहीनाः अर्थात् अकर्मणः केवलं सुन्दरस्वप्नानां कृते ईश्वरः प्रेम न करोति। भगवान् श्रीकृष्णः श्रीमद्भगवद्गीतायां उपदेशं दत्तवान् -

न०: हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृतः।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥¹⁹ (गीता 3/5)

अर्थात् प्रकृतेः कारणात् किमपि कार्यं विना जगति कोऽपि प्राणी जीवितुं न शक्नोति। तस्य सत्-रज-तमगुणानां माध्यमेन सक्रियः भवितुम् अर्हति। एतेषां विचाराणां समर्थनं कुर्वन्ति नैव श्रामः न विश्रमः इत्यर्थः इति ऋषयः वदन्ति - परिश्रमरहितः व्यक्तिः रात्रौ शयनं न कर्तव्यः। विश्रामस्याधिकारः नास्ति।

महर्षिमनुमते आलस्यं मानवजीवनस्य बृहत्तमः शत्रुः उद्यमः च तस्य परममित्रमस्ति। एतेषां विचाराणां समर्थनं कुर्वन् महात्मा गान्धी लिखति यत् श्रमरहितं धनं परिश्रमं विना धनं अर्जनं बृहत्तमः अपराधोऽस्ति। ऋग्वेदे कर्महीनः पुरुषः राक्षसः इति उच्यते। यत् परिश्रमी, कर्मठः, तर्कशीलः च व्यक्तिः एव सुखी, शान्तं च जीवनं जीवितुं शक्नोति।

महर्षि वेदव्यासस्य मते धनवृद्ध्यर्थं रक्षणाय च कर्मस्य आवश्यकता वर्तते। यदि धनस्य उपभोगः निरन्तरं भवति, आयं च न भवति तर्हि हिमालयसदृशं धनमपि समाप्तं भविष्यति महाभारतस्य वनपर्वे तेन इदमपि लिखितं यत् -

यश्च दिष्टपरोलोके यश्चापि दृढवादिः।

उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिं प्रशस्यते।²⁰ (महावनपर्व अ० १३/१४)

अर्थात् इहलोके न केवलं भाग्यमाश्रित्य स्वकार्यं कुर्यात्, अर्थात् पूर्ववत् स्वतः एव फलं प्राप्स्यति इति मन्यते। सः दृढविश्वासी अस्ति तथा च हठपूर्वकं विना कस्यापि रणनीत्याः विश्वासं करोति यत् किमपि कार्यं कर्तुं अनावश्यकं यत् प्राप्तव्यं तत् स्वयमेव प्राप्स्यति। उभौ मूर्खौ स्तः। यस्य बुद्धिः कार्यप्रयत्ने रुचिं लभते सः एव स्तुतिमर्हति।

अतः जीवनस्य सार्थकतायै निष्कामकर्मैव यजुर्वेदोपदिष्टं वरं मानवः। भवन्तः जीवितुं कार्यं न कुर्वन्तु, अपितु कार्यं कर्तुं जीवन्तु। निष्कर्षोऽस्ति यत् यदा मनुष्यः जीवितुं कार्यं करोति तदा सः अन्यायस्य, उत्पीडनस्य इत्यादीनां अधीनः भवति परन्तु यदा सः कार्यं कर्तुं जीवितुं इच्छति। अतः दानसेवा इत्यादीनि निःस्वार्थानि कर्माणि कुर्यात्। येन धर्मार्थकाममोक्षमाप्नुयात्। भारतीय ऋषयः एतां विधिं पुरुषार्थं चतुष्टयं इति कथयन्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- वेदोक्त कर्मकाण्ड दर्पण, सम्पादक मः गोपाल स्वामी सरस्वती, संस्कार प्रकाशन ४४०८, नई सडक दिल्ली-६, भारत संस्करण-२००२।
- वैदिक वाङ्मय की विस्तृत रूपरेखा, सुमनलता तस्तोगी, प्रतिभा प्रकाशन दिल्ली, प्रथम संस्करण २०१०।
- ऋग्वेदीय ब्राह्मणों का संस्कृतिक अध्यायन बलवीर आचार्य, विद्यानिधि प्रकाशन दिल्ली, संस्करण १९९१।
- मनुस्मृतिः हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा, वाराणसी, १९३६।
- श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरक्षापुर, २०१४।
- महाभारत, महर्षि वेदव्यास, गीताप्रेस, गोरक्षापुर, २००१।

पादटिप्पणी

- महर्षि पाणिन्या उणादिकोष
- ऋग्वेदः ७.५६.१२
- य.वे. ३१.१६
- अ.वे. १४.१.१
- गो.ब्रा. २.२.१३
- तै.सं. ३.९.१६.२
- श.ब्रा. १४.४.२.२६
- जै.ब्रा. ३.२३१
- मनु.स्मृ. १.१०८
- मनु.स्मृ. १.१२५
- म.भा.अनु.प. १४२.३०
- म.भा.शा.प. १०९.१०
- म.भा.शा.प. १०९.११
- म.भा.शा.प. १०९.१२
- म.भा.व.प. २१६.१४
- श्री.गी. ४.३
- मनु.स्मृ.
- ऋ.वे. ८.२.१८
- श्री.गी. ३.५
- म.भा.व.प. १३.१४